Krigsplanläggning i Övre Norrland i ett historiskt perspektiv

av Bo Hugemark

EFTER DET ATT Carl XIV Johan i slutskedet av Napoleonkrigen erövrat Norge och därefter lagt den svenska utrikes- och säkerhetspolitiska kursen tydligt i riktning mot en alliansfri hållning med sikte på neutralitet i händelse av konflikt i närområdet kan sägas att det svenska försvaret blev mer eller mindre permanent inriktat på en strategisk defensiv. Det innebar att försvarets roll blev påtagligt inriktat på att söka förhindra krig mot oss och i händelse av angrepp söka möta det med ett så kraftigt försvar att angreppet inte skulle te sig lönsamt. Vårt stöd till den vita sidan i Finland under inbördeskriget 1917–1918 var påtagligt återhållsamt och stödet under Vinterkriget 1939–1940 innebar i allt väsentligt endast ett materiellt stöd.

Statsmakternas mål med det militära försvaret formulerades därför länge så att det skulle vara

> så förberett för kriget att det verkar fredsbevarande. Det skall därför ha sådan styrka, sammansättning och beredskap att ett angrepp mot Sverige fordrar sådana resurser att de fördelar som står att vinna med angreppet inte kan bedömas värda insatserna.

Om målet nåtts p g a det militära försvarets förmåga, eller vi haft tur eller att hotsituationer inte uppstått kan man spekulera om. Det svenska försvarets mest påtagliga egenskap under två sekel är därför att det egentligen aldrig prövats i strid.

När statsmakterna formulerat det angivna målet har de föreställt sig – förenklat uttryckt – att kostnaderna för ett angrepp ska överstiga intäkterna. Intäkterna är det värde som angriparen tänks tillskriva sitt anfallsmål. De kan grovt sett vara av tre slag.

1. Egenvärde, d v s det angripna landet innehåller olika slags resurser, mer eller mindre konkreta såsom mineraler, skogar, åkerarealer, hamnkapacitet, fria handelsvägar.
2. Instrumentellt värde, d v s sådant som har betydelse för kriget i ett större sammanhang, medel för krigföringen mot angriparens huvudmotståndare, exempelvis möjligheter till genommarsch till lands, passage till sjöss med sjöstridskrafter och landstigningsföretag samt överflygning med stridsflyg och luftlandsättningar. Det kan också handla om baser för flyg- och sjöstridskrafter.
3. Preventivt värde, att hindra huvudmotståndaren att få tillgång till dessa instrumentella värden.

De instrumentella och preventiva värdena kan givetvis förekomma såväl i en långsiktig strategisk planering som uppstå i en akut eller nära förestående konflikt.

Egenvärden kan också blandas in i de övriga.

I de svenska strategiska överväganden efter andra världskriget dominerade de instrumentella och preventiva värdena helt, när vi bedömde den ende tänkbara angriparens, Sovjetunionens, motiv och möjligheter. Mot slutet av det kalla kriget kom också fokus att riktas alltmer på övre Norrland som ett tänkbart genomgångsområde för sovjetisk framryckning mot Atlantkusten.

Även dessförinnan, under 1800- och 1900-tal var det ryska hotet huvudspåret, dock inte oavbrutet; även andra presumtiva angripare och anfallsmål förekom.

Kostnader kan vara förluster av trupp och materiel, bindning av sådana resurser som kan behövas på annan krigsskådeplats, risk för misslyckande, tidsutdräkt.

Övre Norrlands betydelse från militära utgångspunkter började växa fram allt mer påtagligt under 1800-talet senare hälft, men det militärgeografiska läget förändrades därefter ett stort antal gånger:

1. 1814–1905. Del av det förenade konungariket Sverige-Norge. Kust och hamn vid Atlanten. Land- och sjögräns till Ryssland (Storfurstendömet Finland).
2. 1905–1918. Landgräns till Norge. Land- och sjögräns till Ryssland.
3. 1918–1940. Landgräns till Norge. Land- och sjögräns till Finland (gränsande till SSSR).
4. 1940–1945. Land- och sjögräns till Finland som var i krig med Sovjetunionen. Landgräns till tyskockuperat Norge.
5. 1945–1991 Landgräns till Norge/Nato. Land- och sjögräns till Finland (gränsande till Sovjetunionen).
6. 1991–2022. Landgräns till Norge/Nato. Land- och sjögräns till Finland (gränsande till Sovjetunionen).
7. 1945–1991. Landgräns till Norge/Nato. Land- och sjögräns till Finland (gränsande till Ryssland).

Härtill skall givetvis noteras de två perioder då världskrig berörde grannländer 1914–1918 och 1939–1945.

Nedanstående framställning behandlar i huvudsak den operativa planeringen för markstridskrafter i milo ÖN (motsvarande område) från 1800-talets början till det kalla krigets slut.

1800-talet – ömsesidiga hotföreställningar

I början av denna period bedömdes det ryska hotet mot ÖN litet eller obefintligt. Invasioner syftande till dominans över skandinaviska halvön och tillgång till Västerhavet var mera sannolika i östra Mellansverige och nedre Norrland med dess förbindelse till Trondheim.

Ryska möjligheter att koncentrera och uppmarschera med arméstridskrafter vid Torne älv var begränsade: ingen järnväg var utbyggd, dåliga vägar var förhärskande i hela området och känsliga älvpassager hindrade i hög grad militära operationer. Dessutom fanns det i Sverige inte någon järnväg eller användbar vägförbindelse till norska atlanthamnar förrän söder om Indalsälven. Bättre då att satsa på en landstigningsoperation mot nedre Norrland med mål Trondheim.

Även för Sverige var det svårt att uppmarschera till gränsen. Det var dessutom riskabelt: förbanden kunde bli avskurna och inneslutna genom en rysk operation över Kvarken. Slutsatsen blev att övre Norrland fick försvaras genom fördröjning med tillgängliga mobiliserade trupper, i första hand Norrbottens och Västerbottens fältjägarkårer. Någon genomarbetad krigsplanläggning blev det inte.

Tyngden i Norrlandsförsvaret avsågs i stället bli Östersund-Sundsvall. Generalstaben planlade en slags filial till det mellansvenska centralförsvaret. Motsvarigheten till Karlsborg som depåfästning skulle bli Frösön, och motsvarigheten till (de aldrig byggda) operationsfästningarna vid Vätterns nord- och sydändar var en eller flera operationsfästningar vid Stöde eller/och Borgsjö väster om Sundsvall.

Järnvägar – hot och möjligheter

Dessa planer kom aldrig till utförande. Övre Norrland började emellertid dra till sig intresse, näringspolitiskt och därmed också strategiskt från mitten av 1800-talet. En avgörande roll spelade järnvägsutbyggnaden i Sverige-Norge och storfurstendömet Finland.

I Sverige började norra stambanan byggas 1862. 1881 nådde den Ånge och Bräcke, där den kopplades ihop med mellanriksbanan Sundsvall-Trondheim, som öppnades året därpå. 1886 var man framme vid Sollefteå.

Efter mycken riksdagsdebatt (det mäktiga lantmannapartiet med väljare främst i Syd- och Mellansverige stretade emot) beslöts att fortsätta utbyggnaden, först till Vännäs, sedan till Överluleå. Malmbrytningen i Gällivare och Kiruna ledde till krav på järnväg som ledde till utbyggnaden av en bana från Luleå via Gällivare till Riksgränsen, där den avsågs ansluta till Ofotenbanan, som skulle byggas till Narvik.

På militärt håll fanns viss tvekan mot Malmbanan; den skulle locka ryssarna att framtränga till Atlantkusten.

I Finland byggdes tre nordgående stambanor, bland annat en över Tammerfors till Bottenvikskusten, där Uleåborg nåddes 1886. Den finska lantdagen ville fullfölja banan till Torneå, i hopp om att kunna anknyta till en till Haparanda utbyggd svensk stambana. Därigenom fick man en handelsled till Narvik.

Den svenska militären såg en utbyggd järnväg från Uleåborg till Torneå som ett potentiellt hot. Men det gjorde den ryska militären också: den skulle ge Sverige – kanske med tysk hjälp – möjlighet till en revanschistisk invasion i Finland. Tsar Alexander III tog intryck av kritiken och projektet försenades, men hans efterträdare Nikolaj II gav klartecken 1895. 1903 togs banan i trafik.

Men någon anknytning till det svenska järnvägsnätet, som det finska näringslivet hoppats på, svenska militärer varnat för och ryska militärer fruktat, blev det inte; stambanan för övre Norrland drogs i stället över Boden till Morjärv.

Fästningen

Detta var i enlighet med det militära tänkande som blev följden av övre Norrlands växande ekonomiska betydelse och föreställningarna om ryssarna strategiska avsikter. Den svenska militären bejakade utbyggnaden av stambanan som skulle göra det möjligt att koncentrera stridskrafter för att möta ett uppkommande hot. Men den fick inte läggas längs kusten så att angriparen kunde avskära transporterna. Det skulle inte vara möjligt att hinna hejda ett angrepp vid gränsen. Därför måste försvaret föras enligt centralförsvarsprincipen, offensivt med stöd av en fästning. Valet blev Boden, som med sitt läge vid Malmbanan på lämpligt avstånd från kusten kunde fungera som depå-, spärr- och operationsfästning. Beslutet om detta togs 1900, och byggnationen påbörjades året därpå. 1909 var det första fortet färdigt.

Två större förändringar hade då skett i förutsättningarna för försvarsplaneringen. 1901 infördes den nya härordningen med allmän värnplikt. Det innebar att fälthärens nume-

rär uppgick till sex arméfördelningar och en kavalleriförde lning samt vissa kårförband.

Växlande hotbild

Den andra förändringen var storpolitisk. 1905 hade unionen med Norge upplösts. I den svenska generalstaben bedömdes att Sverige i ett läge med ryskt anfallshot under vissa förutsättningar måste räkna med att Norge kunde passa på att återta förlorade områden. Därför utarbetades operationsplan R/N. Den innehöll såväl försvar mot norska angrepp som offensiva planer för att slå ut Norge innan Ryssland hann angripa. Ett slags svensk Schlieffenplan! Denna planering kom i väsentliga delar till användning i uppmarschen vid norska gränsen efter den 9 april 1940.

De områden som tänktes attraktiva för Norge låg i Syd- och Mellansverige, så försvaret i övre Norrland berördes inte av denna nya ”hotbild”, mer än att Malmbanan inte kunde påräknas för förstärkningstransporter och att därmed stambanans betydelse ökade. Hotbilden i form av ett ryskt angrepp för att öppna en väg till nordnorska kusten kvarstod. Den förstärktes efter rysk-japanska kriget, då den ryska östersjöflottan förintats vid Tsushima och de tidigare dominerande hotriktningarna, Östersjön och Bottenhavet, försvagats.

I den operativa plan som började utarbetas 1910 uppdelades häre n i två arméer; 1. armén i Syd- och Mellansverige, 2. armén i övre Norrland. Vintertid tre-fyra fördelningar i ÖN, två-tre i Syd- och Mellansverige, sommartid tvärtom. Intressant att notera är att den fördelning som mobiliserades i Norrland (VI. Förd) inte omedelbart skulle insättas vid gränsen utan skulle trygga kommunikationen till ÖN för de fördelningar som mobiliserats i Östergötland, Småland och Västsverige, d v s i områden som inte bedömdes direkt hotade i en kustinvasion. Dessa fördelningar (II. och III.) skulle efter koncentrering uppmarschera så långt fram som möjligt längs de två vägarna från Tornedalen, Karungi-Boden och Haparanda-Luleå. Man planerade för tre alternativ beroende på tidsförhållandena; kraftsamling vid Torne älv, vid Kalix älv eller mellan Lule och Råne älvar. I den sistnämnda skulle Bodens roll att stödja operationerna bli aktiv, i de första var den framför allt depåfästning. Sedan koncentreringen genomförts skulle VI. fördelningen vara beredd att förstärka 2. armén.

Den starka återupprustning av ryska flottan som signalerades 1912 medförde att det svenska försvaret av Syd- och Mellansverige förstärktes på ÖN:s bekostnad. VI. fördelningen skulle (nu ingående i 2. armén) trygga kommunikationerna och kusten och III. fördelningen uppmarschera hitom Torne älv.

Hotad neutralitet

Världskrigets utbrott komplicerade Sveriges strategiska läge. Regeringen förklarade visserligen att landet skulle förhålla sig neutralt, en hållning som varade kriget ut, men relationerna var ansträngda till England, som ville tvinga in Sverige i sitt blockadsystem mot Tyskland. Det ryktades att britterna bearbetade Ryssland för att få det att förklara krig mot Sverige. Norge skulle samtidigt tvingas anfalla Sverige i ryggen.

Det väckte ingen entusiasm i Moskva, och några förberedelser för angrepp mot Sverige gjorde inte ryssarna; de var tvärtom oroliga för att Sverige tillsammans med Tyskland skulle intervenera i Finland eller Baltikum.

Mot bakgrunden av att England bedömdes ha starka påtryckningsmöjligheter på Ryssland bedömde den svenska generalstaben ändå att man borde ha ett krigsfall Ryssland, omfattande en kombinerad kust- och land-

gränsinvasion. Vår försvarsförmåga hade nu stärkts genom att varje fördelning skulle sätta upp en reservfördelning. En sådan, ingående i 2. armén, fick nu ansvaret för skyddet av förbindelserna till ÖN, medan två linjefördelningar, liksom tidigare, genomförde gränsförsvaret stödda på Bodens fästning.

Krigsfall Ryssland kvarstod som det dominerande fallet efter krigets slut och in på följande decennium. Planen var i stora drag lika i fall F, d v s krig med Finland. Det var en planering som kom till i och med konflikten med Finland under Ålandskrisen, men efter det avgörande beslutet i Nationernas Förbund var fallet inte längre aktuellt.

Härutöver fanns emellertid en planering som berörde ÖN, Krigsfall England/Norge 1919. Det enda linjeförbandet i ÖN var då en brigadstyrka ur VI. fördelningen som skulle skydda Kiruna mot framstötar från Narvik. Härens huvuddel skulle försvara västgränsen med kraftsamling till Värmland, Dalsland och Bohuslän.

Detta var liksom fall F och ett fall T (ett bolsjevikiskt Tyskland) kortlivat. Efter ett par år återgick Sverige till den traditionella hotbilden, krigsfall Ryssland/Sovjetunionen. 2. armén, bestående av tre fördelningar försvarade landgränsen, en reservfördelning skyddade förbindelser och sjöflank. Den krigsplanläggningen gällde 1922–1924.

Stöd till Finland?

Efter Versaillesfreden började emellertid nedrustningens tid, grundad på Nationernas Förbunds tillkomst och förhoppningar att Världskriget gjort slut på alla krig – eller åtminstone att det skulle ta så lång tid innan ett reellt hot kunde uppstå att vi kunde upprusta från ett neutralitetsförsvar till ett existensförsvar – elasticitetsprincipen (”anpassningsdoktrinen” i modern tappning).

Slutresultatet av den politiska striden blev att armén reducerades från sex till fyra fördelningar och att reservfördelningarna avskaffades. De fyra fördelningarna avsågs enligt 1927 års försvarsplan för Syd, Väst, Öst och ÖN.

Generalstaben hade förgäves hävdat att ett nytt hot kunde uppstå. Den hävdade nu att ÖN inte kunde försvaras, utan att uppgiften borde bli att fördröja framträngande. Men regeringen vidhöll att ÖN skulle försvaras.

I detta läge lanserade ett antal generalstabsofficerare en annan argumentationslinje: förslag om väpnat bistånd till Finland. Det framfördes officiellt i boken ”Antingen – Eller” 1930. Om – eller när – Finland angreps av Sovjetunionen kunde Sverige *Antingen* i samverkan med Finland och inom ramen för en NF-sanktion möta och hejda den sovjetiska offensiven i Karelen; *Eller* lämna Finland att slåss på egen hand, vilket skulle bli dess undergång. I alternativet *Antingen* skulle en svensk krigsmakt enligt 1925 års nedrustningsbeslut (armén: fyra fördelningar) vara tillräcklig. I *Eller* behövdes en rejält upprustad svensk krigsmakt – framför allt armén och flygvapnet (armén: sju fördelningar och fem reservfördelningar) – för att kunna möta den nya hotbilden. En rysk ockupation av Finland inklusive Åland skulle öppna många fler invasionsriktningar och innebar ett starkt ökat flyghot mot centrala Sverige.

I den planering för samverkan med Finland som gjordes i generalstaben skulle förstärkningarna – huvuddelen av den svenska hären – överföras via Torneå och Bottenhavshamnar.

I slutklämmen satte författarna press på regeringen:

> Den ena eller den andra av försvarsorganisationerna kan väljas, och modifikationer *inom* alternativen äro tänkbara, men

> en kompromiss *mellan* dem är icke sakligt berättigad.

Utpressningsförsöket misslyckades emellertid; det blev varken – eller. Ingen samverkan med Finland. Antalet fördelningar ökades till sex men deras storlek minskade genom att antalet infanteriregementen i varje fördelning minskade från fyra till tre, och fristående brigader slopades.

Den nyskapade försvarsstaben hade nu att göra en krigsplanläggning för den blygsamt återupprustade krigsmakten. Armén hade nu som högsta förband armékåren (motsvarande härens arméer tidigare). I 1937 års plan skulle 2. armékåren svara för försvaret i Övre Norrland, tills vidare med endast en fördelning. 1. armékåren skulle vara utspritt grupperad i Nedre Norrland för säkrande av förbindelserna till ÖN och för handlingsfrihet mot ett antal möjliga landstigningsområden vid Bottenhavet. De sovjetiska resurserna för landstigning hade ökats, och dessutom hade krigsfall Tyskland aktualiserats; därför behövdes ökad handlingsfrihet över riket.

I 1939 års försvarsplan, som föredrogs för regeringen, fullföljdes denna plan. 2. armékåren hade nu två fördelningar. Där ingick också förslag att förbereda överföring av stridskrafter till främmande mark, såsom föreslagits från generalstaben i 1930 års försvarskommission.

Försvarsplanen mötte inga invändningar vid föredragningen, vilket försvarsstabschefen, generallöjtnant Olof Thörnell, tog som ett godkännande. Men den blev inte formellt godkänd. Planen förutsatte att man kunde besätta Åland, och Stockholmsplanens öde var inte avgjort. Sedan Sovjetunionen sagt nej drogs propositionen tillbaka den 2 juni. Det blev ingen ny föredragning av försvarsplanen.

Försvar vid Torne älv

I stället blev det snart fråga om att improvisera på den tidigare krigsplanläggningens grund. I början av oktober 1939 begärde Sovjetunionen förhandlingar med Finland om ett antal landavträdelser och sovjetiska baser på finskt område. Försvarsstabschefen talade för utlösande av Stockholmsplanen och förberedelser för väpnat bistånd till Finland, men förgäves.

Däremot gav försvarsstaben order till befälhavaren för Övre Norrlands trupper, generalmajor Archibald Douglas, att planlägga för försvaret under förutsättningen att en fördelning och I 20 samt Bodens trupper disponerades och att ytterligare en fördelning skulle kunna tillkomma. Kraftsamling skulle ske vid Torne älv, men man skulle också vara beredd att ta upp försvaret vid Sangis och Kalix älvar. Värn och spärrlinjer skulle börja byggas vid älvlinjer och knutpunkter.

Hur mycket av den planeringen som hann genomföras är oklart. Några befästningar blev inte påbörjade, innan ryska plan på morgonen den 30 november bombade Åbo och Helsingfors.

Thörnell, utnämnd till ÖB en vecka senare, begärde nu, grundat på sin tidigare föredragning, mobilisering av 2. armékåren, bestående av V. och VI. fördelningarna. Regeringen beslutade att tills vidare endast armékårstaben, VI. fördelningen, Bodens fästning och I 20 (ur V. fördelningen) skulle mobiliseras.

Skälen till reduceringarna kan vara två: regeringen, som hoppades på snabbt biläggande av konflikten, ansåg att en svensk styrkedemonstration vore meningslös och dessutom skulle uppmuntra aktivister inom officerskåren som krävde samverkan med Finland. Sistnämnda skäl kan också ha legat bakom att den pensionerade generalen O E Nygren blev kårchef med Douglas som kårstabschef.

I 19, VI. fördelningen och I 20 grupperades för försvar av vägmynningarna vd Torne älv från Övertorneå till Haparanda. På dessa punkter började man bygga befästningar. Mellan dem ordnades bevakning. På flankerna fanns kavalleribataljoner, en för försvar av Pajala och Korpilombolo, en mellan Sangisälven och Töreån, mot en fiende som kunde framrycka över isen. Fördelningen skulle också förbereda försvar längs Sangisälven.

Inför det ökade trycket på det finska försvaret genomförde armékårstaben en planering för att möta en rysk framryckning innan den nådde Torne älv. På kodord ”Gustav” skulle samtliga förband i Torneälvslinjen framrycka till Ounas och Kemi älvar. Planeringen (inklusive rekognosering i civil klädsel) rapporterades till försvarsstaben, som gav sitt tysta medgivande men inskärpte att riksgränsen inte fick överskridas utan order från överbefälhavaren.

Även om Finland vid jultid 1939 lyckats hejda den sovjetiska anstormningen på Karelska Näset och i Nordfinland bedömde ÖB läget så att Finland inte skulle lyckas hålla stånd. Ett försämrat läge i Finland föranledde därför ÖB att begära inkallelse av hela V. fördelningen. Regeringen fattade beslut därom den 22 december, med första mobiliseringsdag den 3 januari. Koncentreringen var slutförd den 14 januari, och fördelningen kunde, förlagd på ömse sidor av Råne älvs nedre lopp, påbörja sin vinterutbildning. Den var genomförd i mitten av mars, tre veckor senare än VI. fördelningen. Då hade freden mellan Sovjetunionen och Finland redan slutits.

Helt nya hotbilder

I krigets slutskede uppstod ett nytt hot mot Sverige, en intervention till Finlands hjälp från Frankrike och England, med baktanken att ta de svenska malmgruvorna. Den 4 mars beordrades chefen för 2. armékåren att förbereda försvar mot anfall från Narvik-området. Men det blev aldrig aktuellt då den fransk-brittiska interventionen inte kom till utförande.

Efter fredsslutet demobiliserades 2. armékåren. Vilan blev kort. Den 9 april genomfördes Weserübung, och Sverige genomförde en allmän mobilisering (som, för att kringgå kraven i en tysk not, kallades krigsorganisering). Kraftsamlingen i uppmarschen låg i Skåne och Västsverige med respektive 1. och 2. armékåren. För försvaret av gränsövergångar från Dalarna till Riksgränsen bildades särskilda stridsgrupper av brigadstorlek. Det var ett mönster som stod sig hela kriget, men styrkan i ÖN ökades till arméfördelning. Försvarsobjekten var framför allt två förbindelser, från Narvik och Mo i Rana. Vid sistnämnda förbindelse skulle offensiv förberedas för det fall Tyskland angrep Sverige. Med tanke på tyskarnas sårbara läge torde det ha varit en klok svensk strategi.

Det gamla hotet åter

När vapnen tystnade 1945, pågick fortfarande i Sverige den upprustning som brådstörtat påbörjats inför och efter krigsutbrottet, senast med 1942 års försvarsbeslut (”femårsplanen”). Det byggde på 1941 års försvarsutredning, vars säkerhetspolitiska och strategiska underlag i sin helhet var följande:

> Det räcker att fastställa som princip att vår försvarsorganisation bör erhålla högsta möjliga kvalitet. Till annat resultat torde ej heller de mest grundliga strategiska undersökningar kunnat leda.

Klokt sagt och handlat. Här fanns inte tid för långsiktig planering. Hotet fanns här och då och var lätt att urskilja.

Men nu var det 1945, och det stora överhängande hotet var borta med Tysklands

nederlag. Det traditionella hotet från öster återkom, nu sammanhängande med en konflikt mellan två ideologiska system; det socialistiska-totalitära och det kapitalistiska-demokratiska. Krigsfall 2, Sovjetunionen och förbundna stater, blev inte bara det dominerande angreppsfallet utan också det enda som vi planerade för. När Järnridån sänktes, östeuropeiska stater införlivades med sovjetsystemet och Atlantpakten bildades till västerlandets försvar, blev det också mer konkret och påtagligt än de hotföreställningarna som låg bakom tidigare planer för övre Norrlands försvar. Någon respit eller strategisk time-out gavs inte, utan försvaret fick byggas på det bestående grund, organisatoriskt och operativt.

Sovjetunionens geografiska mål i Skandinavien bedömdes sammanhängande med framför allt tre strategiska syften:

- Att säkra överlevnaden av den ubåtsbaserade kärnvapenreserven, baserad på Kolahalvön. Det innebar i första hand att ett framskjutet luftförsvar måste etableras i Nordnorge, men man måste för ett mer uthålligt skydd ha det även längre söderut, helst i Sydnorge.
- Att möjliggöra bekämpning av västs sjötransporter från USA till Europa. Det skulle kunna ske med attackubåtar och bombflyg. För att möjliggöra dessas utpassage i gapet Grönland-Island-Norge måste flygbaser i Sydnorge tas.
- Att möjliggöra utpassage med marina stridskrafter och landstigningsresurser genom Östersjöutloppen för insatser i Nordsjöområdet, exempelvis mot Storbritannien eller Nordsjöns kontinentala kust. Det krävde kontroll över de danska öarna, Jylland och Sydnorge samt, i det fall Sverige dragits in i kriget, även svenska västkusten. Om avsikten var att förena Östersjömarinen med Norra marinen måste operationerna drivas vidare till kontroll av Storbritannien med tillhörande ögrupper, Färöarna och Island.

Detta ledde till att svensk krigsplanläggning utgick från att Sovjetunionen i händelse av utbrutet eller förestående krig med Nato skulle kunna ha geografiska mål i våra grannländer, varvid svenskt område kunde beröras som genomgångs-, överflygnings- eller basområde. Det var också vitalt för Sovjetunionen att hindra Nato att utnyttja svenskt område eller luftterritorium. Detta innebar att tidsfaktorn var väsentlig i angreppets genomförande. Sovjetunionen bedömdes ha resurser för två stort upplagda samtidiga anfall mot Sverige, varav ett över landgränsen. Som grund för vår planläggning gällde att vi fått sådan förvarning att mobilisering hunnit genomföras till sådan grad att angriparen tvingats till en tidsödande förbekämpning före en landstigning, ett s k storanfall.

Angriparens handlingsmöjligheter var nu avsevärt större än tidigare genom den militärtekniska utvecklingen. För dispositionen av våra markstridskrafter innebar detta liknande problem som under centralförsvarets tid. Man kunde inte vara stark på alla platser där anfall kunde inledas utan måste ha möjligheter att åstadkomma och utnyttja förvarning.

Militärområdena var så utformade att vart och ett avsågs omfatta en fientlig huvudoperationsriktning. De fick i operationsordern en grundtilldelning av stridskrafter som bedömdes tillräcklig för att avvärja små överraskande anfall som, om de inte möttes, kunde utvecklas till en regelrätt invasion. När angriparens valda invasionsriktning kunde urskiljas skulle ÖB ge order om något av de två förstärkningsalternativen 2 Öst eller 2 Syd. I det nya operationsverket 1978 fanns

inga strategiska reserver, utan förstärkning skedde genom omfördelning mellan milona.

Mobilisering, koncentrering och uppmarsch

Något förstärkningsalternativ N (förstärkning av milo ÖN) fanns inte, utan milot fick redan från början hela sin tilldelning av stridskrafter för att avvärja ett större anfall. Skälen till detta var tre. För det första fanns hotet mot norra landgränsen alltid tillstädes – under förutsättning att finskt motstånd i norr bröts – och kunde materialiseras samtidigt med en kustinvasion mot milo Ö eller milo S; gränsinvasionen krävde ju inget landstigningstonnage och betydligt mindre flygunderstöd. För det andra såg förvarningsmöjligheterna annorlunda ut vid en gränsinvasion än vid en kustinvasion. Vid en kustinvasion förutsattes landstigning kunna ske först efter en långvarig förbekämpning, som i sitt slutskede skulle ge en förvarning om var landstigningen skulle ske. Vid gränsinvasionen kunde anfallstäterna överskrida Torne älv med direkt understöd av artilleri och flyg, utan föregående lång förbekämpning. Tiden för framträngande genom finskt territorium kunde svårligen beräknas, även om finskt motstånd kunde förutses. För det tredje var transportvägarna till ÖN långa och sårbara, och koncentreringstransporterna borde ske så tidigt som möjligt, helst innan fientligheter utbrutit. Detta uteslöt inte att förstärkningar vid behov kunde komma att föras till såväl övre som nedre Norrland, och i ÖB:s operationsorder beordrades MB ÖN att vara beredd att ta emot ytterligare två brigader,

Utflyttningen från Norrland krävde särskilda åtgärder för planläggning och genomförande av mobilisering. Reservofficerare och andra viktiga personalgrupper hade flygbiljett på sina krigsplaceringsorder och reste med inrikesflyg till sina mobiliseringsplatser i Norrland. Av lokalförsvarsförbanden var de viktigaste bemannade med norrlänningar. Övriga delades in i A- och B-omgångar. A mobiliserades, tillsammans med förbandsmaterielen nära krigsuppgiften i Norrland, B mobiliserades i milo Öst eller Väst där de fick personlig utrustning med vapen och reste med flyg eller tåg till Norrland. Vissa brigad- och fördelningsförband mobiliserades på sydligare platser och koncentreringstransporterades sedan med järnväg till milo ÖN. Detta ställde stora krav på skydd av kommunikationerna, på reservbroar och ingenjörsförband i anslutning till landsvägar och inte minst på en trafikledningsorganisation.

Efter genomförd mobilisering, koncentrering och uppmarsch bestod milo ÖN:s fältförband av tre fördelningsstaber och sju brigader. Kårnivån slopades 1958, men Kalix försvarsområdesstab (Fo 67) var avsedd att kunna förstärkas och leda de två sydliga fördelningarna.

Som framgått var alltjämt syftet med milots krigsplanläggning att hindra utnyttjande av svenskt område för genomfart. De möjliga genomgångsvägarna hade dittills varit två: Malmbanan Kiruna-Narvik och Blå vägen Umeå-Mo i Rana. Nu planerades och byggdes två till: landsväg Kiruna-Narvik (byggdes 1977–1982) och vägen Arjeplog-Graddis (invigd 1975). Den förstnämnda förbindelsen innebar att mekaniserade stridskrafter kunde framrycka på ett antal vägar i norra Lappland med mål Narvik. Men för att nå Graddisvägen och Blå vägen måste angriparen fortfarande bryta motståndet Luleå-Boden.

Byggande av befästningar mot bakgrund av Krigsfall Öst, som startat vid mobiliseringen hösten 1939, fortsatte under kriget även om den omedelbara uppgiften efter den tyska ockupationen av Norge var bevakning av västgränsen. Bland annat byggdes en stor del av Kalixlinjen. Den utbyggnaden fort-

satte. Bland annat installerades utmönstrade fartygskanoner vid nyckelpunkter.

Den framskjutna gruppering som intogs i november 1939 var snarare demonstrativ än operativ. Mot en angripare som skulle kunna ladda upp i Finland krävdes ett djupförsvar. 2. armékårens lösning 1939 hade varit att ta ut djupet framåt. I krigsplanläggningen nu fick man ta ut djupet bakåt. Valet blev att hejda fienden i Kalixlinjen och dess förlängning norrut. Här och längs vägarna fem-sex mil från gränsen fanns omfattande befästningar, bemannade av lokalförsvarsförband, hinder och förberedda vägförstöringar.

Valet av avvärjningsområde bestämdes i ÖB:s operationsorder. I Operationsorder 67 och Operationsorder 73 gavs nedanstående uppgift till MB. Redan 1961 integrerades alla försvarsgrenars stridskrafter, med undantag av attackeskadern (E1), i militärområdena, vilket innebar att Mil ÖN också disponerade flygstridskrafter.

> Militärbefälhavaren (MB ÖN)
>
> – *avvärjer* invasion av milo ÖN; vid anfall över gränsen mot FINLAND avvärjs framträngande senast i ”främre avvärjningszonen” och ”norra flankzonen”,
>
> – *främre avvärjningszonen* – ett område inom fo 67 i anslutning till och med huvuddelen ost KALIXÄLVEN
>
> – *norra flankzonen* – ett område inom fo 66 i anslutning till TORNE (nord SVAPPAVAARA), TÄRENDÖ och KALIX älvar med anknytning i syd till främre avvärjningszonen,
>
> – *hindrar eller stör* angriparens förflyttningar och skyddar våra förflyttningar genom NORRA KVARKEN,
>
> – *stör* angriparens sjötrafik inom i övrigt tilldelat havsområde,
>
> – *luftförsvarar* milo ÖN.

Uppgiften att avvärja framträngande över Torne älv gavs till två fördelningar understöllda den uppgraderade Fostab 67 och en fördelning norr därom, inom Fo 66 område. Huvuddelen av infanteribrigaderna omorganiserades under 1960-talet till norrlandsbrigader, användbara för fördröjningsstrid och anfall i ödemarksterräng och under vinterförhållanden.

Kustflanken skyddades av bland annat två fasta kustartilleribatterier och hamnmineringar. För försvar mot en fiende som framryckte över isen fanns två stridsvagnsbataljoner ÖN.

Härtill ska läggas insatser med attackflyg. Lätt attack kunde användas för understöd av markstriden, tung attack exempelvis mot hamnar och kommunikationer i Finland.

Strider på bredden och djupet

Det fanns två svagheter i markstridskrafternas gruppering. En var att fördröjningsdjupet var relativt litet, i synnerhet när det sovjetiska artilleriets räckvidder ökade. Det behövdes därför handlingsfrihet att vid risk för genombrott ha en avvärjningsmöjlighet längre tillbaka. Det naturliga var då Luleälvslinjen med Bodens fästning. Detta förutsågs i nästa avsnitt i ÖB:s operationsorder:

> Militärbefälhavaren (MB ÖN) är beredd att efter order
>
> – *fördröja* framträngande från ”främre avvärjningszonen” och ”norra flankzonen”
>
> – *avvärja* framträngande i ”bakre avvärjningszonen”
>
> – *bakre avvärjningszonen* – ett område inom främst fo 63 och 65 i anslutning till och med huvuddelen nord och nordost STORA LULEÄLVEN-LULEÄLVEN

Generallöjtnant Arne Mohlin, militärbefälhavare för Milo ÖN 1963–1972 var bestämt emot att övergå till avvärjning i Luleälvslinjen

och genomförde inte heller någon planläggning för det. Efter hans avgång började emellertid milostaben planera för beredduppgiften.

Den andra svagheten var den stora bredden, som kunde bli problem, när i en framtid vägförbindelsen till Narvik blev byggd. Sovjetiska trupper kunde då, samtidigt som de höll hårt tryck i främre avvärjningszonen, försöka framrycka från Pajala och/eller Karesuando, forcera norra flankzonens nordligaste del och nå Narviksvägen vid Kiruna via Masugnsbyn och Vittangi. Alternativt kunde en sådan framstöt vara inledningen till ett försök att avskära och inringa de svenska huvudstyrkorna.

Dessa två problem hanterades i och med ÖB:s Operationsverk 1978 där uppgiften till MB ÖN löd:

> MB ÖN
>
> – försvarar milo ÖN, varvid angriparen främst hindras att ta området intill Lule älv,
>
> – försvårar angriparens anfall över Kiruna i västlig riktning,
>
> – bevakar gränsen mot Norge och
>
> – upprätthåller transportleder inom milo ÖN södra del i samverkan med MB NN.

Denna uppgiftsställning var något nytt, och den har kritiserats av överstelöjtnant Bengt Wallerfelt i *Den hemliga svenska krigsplanen*. Han hävdar att *försvara* snarare är ett taktiskt begrepp än ett operativt och att det lägger ett ansvar på MB som egentligen är ÖB:s.

Å andra sidan ger ÖB ett stort antal anvisningar för operationernas planläggning vid olika händelseutvecklingar: t ex om angriparen framrycker

> enbart längs mellanriksvägen Pajala-Kiruna-Narvik (när denna är färdig) och genom området norr därom skall del av vägen kunna återtas.

Om angriparen inte förutsätts kunna hejdas

> i anslutning till Lule älv skall säkerställas att milots stridskrafter inte innesluts. MB ÖN avgör var upptagsställningar skall förberedas.

Handlingsfrihet var ett honnörsord vid denna tid. Bakgrunden var bland annat sovjetisk upprustning, militärteknisk utveckling och svensk resursbrist samt ökad risk för överraskande angrepp. Det hävdades att inte ens permanenta befästningar skulle överleva på det framtida slagfältet.

I MB ÖN:s nya operationsplan fick fördelningarna fördröjningsuppgift inom sina områden och uppgift att vara beredda avvärja över tre alternativa linjer, samtliga längre tillbaka än främre avvärjningszonen och norra flankzonen. I planen angavs sex så kallade manöverområden, tre främre och tre bakre, som skulle

> utgöra baser för kraftsamlade anfall eller att utnyttjas för fördröjningsstrid eller som avvärjningsområden. Dessa tre alternativ skall förberedas i alla manöverområden. Varje fördområde är indelat i två manöverområden.

Beslutet att överge Kalix-linjen var inte okontroversiellt hos dem som skulle genomföra stridsplanen (se överste 1. gr Einar Lyth i ett kapitel i *Möta Hejda Slå)*. Den senare ÖB, General Bengt Gustavsson, MB ÖN 1984–1986 säger i sitt kapitel i *Den stora invasionen:*

> Så kanske generallöjtnanten Mohlin hade rätt när han höll fast vid att man skulle försöka avvärja i Kalix-linjen även under den sista delen av kalla kriget.

Bengt Gustavsson bygger sin slutsats bland annat på att han anser att ett överraskande angrepp knappast var möjligt i milo ÖN.

Syntes

Svensk krigsplanering har mestadels utgått från att vårt territorium haft ett instrumentellt värde för den presumtive angriparen, att han behövt det som ett medel i en konflikt med sin huvudmotståndare, eller preventivt värde, att beröva huvudmotståndare motsvarande medel. I fallet Övre Norrland har det instrumentella värdet övervägt. Ett litet undantag var den påtänkta allierade interventionen till Finlands hjälp i mars 1940, som också syftade till att ta Kirunagruvorna.

Ironiskt nog, ju mer områdets egenvärde ökade för Sverige, ökade också dess instrumentella värde för en angripare i en potentiell konflikt. Det hängde ihop med att väg- och järnvägsförbindelserna byggdes ut och genommarschmöjligheterna ökade.

Samtidigt kunde vi snabbare forsla förstärkningar till Övre Norrland – om transporten inte störtdes. Men tyvärr var den risken stor och ökande; därför var det alltid viktigt att förstärka ÖN före krigsutbrott.

Den presumtive angriparen var, med ett stort undantag – Tyskland under VK2 – och några små – England under VK1 och de allierades interventionsplaner under Vinterkriget – Ryssland/Sovjetunionen. Från början var våra hotföreställningar ”traditionella”, byggde på historiska erfarenheter. Då var ibland ryska bedömningar spegelbilder av de svenska. Man kan frestas att tycka att en försvarsanläggning som Bodens fästning var byggd på felaktiga premisser, men det kan också vara så att den bidrog till säkerheten i området, ”fortress-in-being”, för att travestera en känd marinstrategisk term.

I alla händelser spelade fästningen en viktig roll i tider som skulle komma, då hoten kom närmare och var mer påtagliga; finskryska vinterkriget och det kalla kriget. Den var en fast punkt i försvarsplaneringen och lades slutligen ner först i slutet av 1990-talet, ett slags symbol för avvecklingen av det svenska invasionsförsvaret.

Då hade hoppet om en demokratisk utveckling i Ryssland börjat falna. Två år senare blev Vladimir Putin rysk president, men det tog ytterligare två decennier innan det nyväckta hotet togs på allvar.

Ursäkten ”Vi såg det inte komma” har flitigt citerats om många samhällsproblem. När det gäller försvaret kan man inte se det komma i tid för att möta med upprustning. Svensk försvarspolitik har alltför mycket byggt på att utforma trovärdiga angreppsscenarier. Vi har glömt det grundläggande faktum att militär styrka i sig kan verka stabiliserande – som Bodens fästning.

Alliansfrihetens dimmor skingras

I den senare delen av det kalla kriget kom Nordkalotten alltmer i fokus av skäl som ovan nämnts. Sverige reagerade med förstärkningar eller förberedelser för sådana till ÖN. Men vår alliansfrihet innebar ett antal problem, bl a möjliga osäkerheter om vårt agerande i olika situationer som hängde samman med att det aldrig sades rakt ut att vi i händelse av storkrig oundvikligen skulle dras in. Några exempel:

I sitt kapitel ”Dilemma i norr” i *Möta Hejda Slå* (FoKK-projektet publikation 56) diskuterar generallöjtnant Kent Harrskog hur Sverige skulle ha svarat på ett amerikanskt krav att få etablera en säkerhetszon kring hangarfartygsstyrkor i norska fjordar ”d v s i princip uppträda fritt över dåvarande luftförsvarssektorerna ÖN och NN.” Harrskog hade aldrig hört att scenariot bekymrat den politiska ledningen.

Ett markoperativt exempel diskuteras av Mikael Holmström i boken *Den dolda alliansen*. Det handlar om en sådan framryckning som ovan berörts, men utförd av sovjetiska

styrkor under offensiv i Finnmark, som via ”den finska kilen” över Karesuando-Kiruna kringgår den norska Lyngen-ställningen. Holmström hävdar att Sverige genom att inte satsa starkare försvar där medvetet ville säkra väpnad hjälp från Nato.

Ett annat sätt att kringgå det norska försvaret skulle ha kunnat vara genom luftoperationer över Nordsverige, luftlandsättningar föregångna av flygbekämpning. Kunde man tänka sig att Sovjetunionen genom hot sökte förmå Sverige att inte gå i krig utan betrakta operationerna som kränkningar?

Sådana situationer kommer att vara uteslutna med svenskt-finskt Nato-medlemskap. Det är sannerligen en ironi att det var Finland som förmodligen fällde avgörandet i det beslutet. Finland med minnet av svikna förväntningar på Sverige inför vinterkriget och av att vi vägrade släppa igenom den västliga interventionsstyrkan i mars 1940.

Utöver garantin enligt Artikel 5 i Natostadgan kommer det att finnas en gemensam operativ planering som undanröjer osäkerheter om det politiska agerandet.

Gemensam operativ planering har redan skett med Finland bilateralt. Den liksom de samövningar som genomförts kan naturligtvis passa in i en Nato-planering, i synnerhet om de svenska markstridskrafternas numerär ökar. Men den viktigaste samordningen är den luftoperativa. Här erbjuds ett gemensamt basområde för svenska finska och norska flygstridskrafter, i vissa fall samverkande med hangarfartygsbaserat flyg. Därmed kan vi på ett avgörande sätt försvåra alla de ryska operationer som figurerat i planeringar och krigsspel:

- Bekämpning av norska flygbaser
- Luftlandsättningar i Norge
- Landstigningsoperationer på norska kusten
- Framträngande genom Finnmark
- Framträngande genom Finland och Sverige till de svenska mellanriksvägarna

Dessutom säkerställs möjligheten att flyg-, land- och sjövägen föra förstärkningar till Finland och ryggtäckningen av Finland längs Bottenhavskusten (bland annat genom försvar av Åland).

Detta är inte gjort i en handvändning. De olika flygplanstyper som ingår – i sig en fördel – kräver olika basfaciliteter. Det är viktigt att den politiska ledningen av kostnadsskäl eller provokationsskäl inte väjer för en utbyggnad av denna nya variant av Bodens fästning.

Författaren är överste och ledamot av Kungl Krigsvetenskapsakademien.

Litteratur

Ekman, Sten: *Kalixlinjen – kalla krigets lås i norr. Befästningarna, fasta artilleriet, de svenska planerna och det tänkta sovjetryska anfallet*, Svenskt Militärhistoriskt biblioteks förlag i samarbete med Försvaret och det kalla kriget (FoKK), Publikation nr 40.

Ekman, Sten: *Försvaret av Norrland under det kalla kriget*, Svenskt Militärhistoriskt Förlag, 2020.

Holmström, Mikael: *Den dolda alliansen. Sveriges hemliga NATO-förbindelser*, Försvaret och det kalla kriget (FoKK), Publikation nr 28.

Hugemark, Bo (red): *Neutralitet och försvar. Perspektiv på svensk säkerhetspolitik 1809–1985*, Militärhistoriska förlaget, 1986. Kapitel Arvid Cronenberg: ”Säkerhetspolitik och krigsplanering. Huvudlinjer i arméns operativa planering 1906–1945”.

Hugemark, Bo (red): *Den stora armén*, Försvaret och det kalla kriget (FoKK), Publikation nr 44. Kapitel 14, Bengt Gustafsson och Einar Lyth: ”På Krigsfot”, s 336-338.

Hugemark, Bo (red): *Den stora invasionen*, Försvaret och det kalla kriget (FoKK), Publikation nr 47. Kapitel 2, Bo Hugemark: ”Vad är operativ verksamhet?”; Kapitel 3, Bo Hugemark: ”ÖB:s strategiska ledning – krigsfall 2”; Kapitel 4, Bo Hugemark: ”ÖB:s operationsorder”; Kapitel 5, Bengt Gustafsson: ”Milo ÖN – flank till Nordnorges avvärjningsområde”.

Hugemark, Bo (red): *Möta Hejda Slå*, Försvaret och det kalla kriget (FoKK), Publikation nr 56. Kapitel Kent Harrskog: ”Dilemma i norr”; Kapitel Einar Lyth: ”Förberedelser för kriget”, s 282-284.

Nyström, Bror Oscar och Skeppstedt, Sven (red): *BODEN. Fästningen. Garnisonen. Samhället*, Kungl Bodens artilleriregementes historiekommitté, 1990. Kapitel Arvid Cronenberg: ”Från Karlsborg till Boden”.

Turtola, Martti: *Från Torne älv till Systerbäck. Hemligt försvarssamarbete mellan Finland och Sverige 1923–1940*, Militärhistoriska förlaget, Stockholm 1987.

Wallerfelt, Bengt: *Den hemliga svenska krigsplanen*, Försvaret och det kalla kriget (FoKK), Publikation nr 42.

Wangel, Carl-Axel (red): *Sveriges militära beredskap 1939–1945*, Militärhistoriska förlaget, Stockholm 1982.